

ГОЛОВНІ УБОРИ ТА ЗАЧІСКИ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРКАСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ КІНЦЯ ХІХ – СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: ТРАДИЦІЇ, ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ (за матеріалами польових досліджень)

Володимир Щибря

УДК 646.5+391.5](477.46)“188/195”

У статті розглянуто регіональні особливості та стан побутування зачісок і головних уборів на Подніпров'ї наприкінці ХІХ – у середині ХХ ст. Проаналізовано видове різноманіття весільних вінків, способи їх виготовлення, особливості конструкції, а також матеріали, характерні для цього періоду.

Ключові слова: українці Подніпров'я, народний одяг, головні убори, складові компоненти, зачіски, оздоблення.

В статье рассмотрены региональные особенности и бытование причесок и головных уборов на Поднепровье в конце ХІХ – середине ХХ вв. Проведен анализ видового разнообразия свадебных венков, способов их изготовления, особенностей конструкции, а также материалов, характерных для этого периода.

Ключевые слова: украинцы Поднепровья, народный костюм, головные уборы, составляющие компоненты, прически, отделка.

The article considers regional features and state of existence of hairstyles and headdresses in the Over Dnieper Lands region in the late ХІХth to mid-ХХth centuries. There is an analysis of specific diversity of bridal garlands, the methods of their making, as well as the fabrics typical of this period and their components.

Keywords: Over Dnieper Lands' Ukrainians, folk clothes, headdresses, components, hairstyles, decoration.

Зачіски й головні убори до початку ХХ ст. були обумовлені місцевими традиціями та звичаями, гармонійно вписувалися в комплекс народного вбрання [2, с. 13].

Правобережне Подніпров'я – це географічний регіон, який охоплює територію Київської, Черкаської, Кіровоградської, частини Дніпропетровської та Херсонської областей. Відмінності в культурі Правобережжя та Лівобережжя виникали в різні періоди історії.

До складу Правобережного Подніпров'я входить кілька історико-етнографічних регіонів, що актуалізує коло дослідницьких завдань. Центральне місце посідає дослідження одягу Київщини, історична значимість якої загальновідома. Вбрання Середньої Наддніпрянщини, зокрема Київщини, Черкащини, було об'єктом спеціального наукового дослідження Т. Ніколаєвої, однак її напрацювання не вичерпують завдань вивчення одягу цієї території. Залучення власних польових матеріалів потребує нового підходу до вирішення таких проблем, як етнографічне членування, виділення локальних

зон, визначення меж регіону. У цьому контексті актуальними є завдання докладного вивчення побутування одягу в усіх районах Середньої Наддніпрянщини з охопленням густої мережі населених пунктів, з'ясування географії поширення, визначення типології вбрання. У цій статті розглянуто такі важливі складові традиційного костюма, як зачіски та головні убори, їх локальні типи, зафіксовані під час експедицій автора впродовж 2012–2016 років.

На думку Г. Стельмашук, «у ХІХ – на початку ХХ ст. традиційні головні убори українців остаточно сформувалися і в нових соціально-історичних умовах (капіталізм, загальний ринок) уже не мали перспективи подальшого творення, і продовжували існування у сфері традиційного побутування» [5, с. 208].

Ще в першій половині ХХ ст. на теренах України був відомий обряд «пострижини». За народним звичаєм, дитину вперше стригли, коли їй виповнювався рік [4, с. 146–147]. Волосся, згідно з віруваннями, потрібно було спалити, аби ніхто не використав його в ма-

гічних цілях. На території Звенигородського повіту стрижене волосся пускали за проточною водою, а іноді запікали в тісті. Розламавши таке печиво, давали його дитині, яка мала сказати «Погане!» та пустити його за водою, «щоб голова здорова була» [7].

Чоловіки та хлопці стриглися «під макітру» — найпоширеніша зачіска на території Середньої Наддніпрянщини. Водночас така зачіска відома і в інших регіонах, де також була однією з найпоширеніших. «Парубки бриють бороди і виски і потилицю щосуботи, і стрижуть голову; а старі люди — ніколи вони вже не бриють бородів і висків і потилиці, а так декотрі то бороди стрижуть ножицями; а на голові волосся — то тіки низом підстригають» [3, с. 46]. Головні убори парубків відрізнялися не так формою, як способом ношення й окремими елементами [4, с. 84]. Зимові шапки виготовляли з овечого хутра, а підкладки — з бавовняної тканини, їх пошиттям могли займатися лише майстри. За кольором ці шапки були переважно чорними та сірими, а за формою — напівкруглими й циліндричними («з денцем»). Шапка була обов'язковим атрибутом весільного обряду. Молодий мав протягом усього весілля бути в шапці.

Улітку широко побутували брилі, плетені з житньої соломи. Для парубків їх прикрашали кольоровою стрічкою. До найпізніших типів чоловічих головних уборів на досліджуваній території зараховуємо картузи. А. Кримський подає опис картуза: «Тоді були <...> картузи здоровенні: угорі — силно широкі, а околиця вузенька. Козирок був рамінний, блискучий, а на версі козирка широка резинка. Картуз був із сукна чорного, гладенького; воно стоїть гаршин — п'ять злотих» [3, с. 44–45].

Можливо, раніше по всій Україні існували певні ритуали, пов'язані з першим заплітанням волосся в косу. Зараз встановити це важко [5, с. 148]. На Черкащині побутувало кілька варіантів дівочих зачісок: заплітання в одну косу, заплітання у дві коси, укладання «в кошик» або навколо голови [2, с. 13]. Як стверджують селянки старшого віку, хто мав краще волосся, то заплітали у дві коси, хто гірше, — в одну [РМК]. У святкові дні для оформлення

зачіски використовували стрічки, віночки з паперових, волічкових або живих квітів.

А. Кримський у праці «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного» описує головні убори дівчат із села Колодисте, що входило до Звенигородського повіту, сусіднього із Черкаським (нині — Тальнівський р-н Черкаської обл.). «Літом голови закрічують квітками та накладають вінки гарні, що купують у Либидині у монашок при монастирі (платять по копійок 40 і 50), і стрічки то ленти. То цим усе закрічуються биз хустки» [3, с. 46].

Весільний вінок з давніх-давен — це знак молодості, який відрізняє її від усіх інших дівчат на весіллі; основний атрибут у складному комплексі головного убору нареченої, що в багатьох етнографічних зонах України так і називається — «вінок» [3, с. 166].

На теренах обстежених сіл Черкаського району Черкаської області головний убір нареченої зазвичай складався з кількох елементів, різних за конструкцією, матеріалами та зовнішніми ознаками.

Наші експедиційні дослідження засвідчують, що в ряді сіл району (сс. Байбузи, Березняки, Кумейки, Мошни) весільні головні убори молодості майже не відрізнялися, лише в с. Яснозір'я зафіксовано зовсім інший тип вінка.

У с. Байбузи для виготовлення елементів головного убору молодості використовували віночок із трьох-чотирьох стрічок. Їх збирали на нитку в дрібні складки та зшивали між собою. Також елементами цього убору були паперові та стружкові квіти й стрічки. Пізніше набули поширення віночки з парафіну, що їх виготовляли самостійно або замовляли.

Нами вперше зафіксовано локальний тип весільних вінків молодості та дружки, що побутував у с. Яснозір'я. Вони вирізнялися з-поміж вінків з інших сіл складністю конструкції та висотою. «На лоба ложиться штук три стрічки. Тако одна, щоб видно було, тоді друга, тоді вище третя. А тоді ж косиці ложяться» [ПНІ].

Косиці — це ряд пір'їн, нашитих на стрічку. Для косиць використовували закручене пір'я селезнів. «Пір'я з селезнів — “косиці”» [ВКС].

Наступним етапом було надягання паперових квітів. «А тоді ложиться цвіток білий з оцієї ж бомаги. Квітка до квітки з дротиками. А тоді поверх вінка квітки — розова, зелена, рядами. “Горою заквічана” кажуть. А ззаду вкручуються квітки, щоб вся голова була влита» [ПНІ].

Потім простір між косицями й «цвітком» заповнювали квітками, виготовленими з кольорового паперу.

Над білим «цвітком» прикріплювали барвінок. Як стверджують селяни старшого віку, для такого вінка його потрібно було дванадцять пучків. Використання барвінку відоме також в інших сусідніх народів. Ззаду до вінка прив'язували багато різноманітних стрічок.

Подібні вінки побутували до 60-х років ХХ ст., що свідчить про стійкість традиції, але були витіснені міською модою.

Сам процес одягання головного убору називався «заквічування» [ВКС]. Для цього спеціально запрошували жінку, яка мала досвід і постійно завітчувала молодих.

Для виготовлення вінка необхідне було майстерне володіння технікою плетіння, в'язання, уміння розміщувати багатошарові кольорові квіти на барвінковій основі [6, с. 45].

Особливою деталлю головного убору молодії в Черкаському районі був вінець. Вінець — це елемент і обов'язковий атрибут весілля, виготовлений із двох перснів, обмотаних різнокольоровими вовняними нитками і з'єднаних між собою. Його робили в суботу дружки, коли прикрашали весільне деревце — гільце. У неділю, коли завітчували молоду, вінець приколювали до вінка. Підтвердженням цього є весільна пісня:

Я вчора в торгу була,
Дві копи вторгувала
Та й купила голку,
Ще й ниточку шовку.
Не жаль мені стати
Вінця пришивати [МВВ].

Коли молодий приходив по молоду, то він викупляв вінець у світлики, яка пришивала йому цей вінець до шапки. Після весілля вінець зашивали в подушку і зберігали до кінця життя. Ця традиція широковідома на Наддніпрянщині

та в інших регіонах, зокрема на Поділлі. Звичай, пов'язаний зі зберіганням вінців, ще й досі побутує в селах Черкаського району.

Дослідники зафіксували відмінності вінків молодії та дружки і в інших населених пунктах Черкащини, зокрема в с. Моринці Звенигородського району: «Ну, раніше ж у вінку, така шапка ж була, цвітів багато. <...> Все в цвітах, вся голова в цвітах. А в дружки — то отакий цвіточок, і на грудях цвіточок» [4, с. 318].

На Звенигородщині побутували вінки, що відрізнялися від черкаських. Вони повністю вкривали голову молодії. Склалися такі вінки із шести частин (чотири віночки та два вінчики), а основою був металевий дріт. Вінок виконано у формі трьох вертикальних рядів, складених із білого й кольорового воску, парафіну та позлітки, спіралеподібних дротиків, покритих білим папером. До вінка прикріплювали дві кіски, що звисали ззаду. «Заквічані вони (молода з дружками) квітками, котра — більше, котра — менше, а молодії вся голова вквічана. Збоку до квіток пришито два маленьких віночки з позлітки та червоної волочки. Котра дружка просватана, то так само завітчана, як молода, в віночки, “вінчики”» [3, с. 93]. Простежується шанобливе ставлення до вінчиків. «(Кажуть, що такими вінчиками благословляв був піп, а тепер — сами роблять і пришивають). То старша дружка бере одного віночка й передає на тарілці разом із шапкою до сестри молодії, а тая сестра стоїть на полу коло подушок, із заміжніми сестрами та невістками й родичками (на ці віночки дивляться, як на шось святе. Оті віночки з позлітки, що у молодії на голові помеже квітками, потім зашивають їй у подушку, раз на-завсіди). І от, молодії сестра бере шапку — і благословиться у старости пришиває “вінчик”. І співають тричі “Благослови, Боже”» [3, с. 114]. «Вінок молодії почали ж уже робити із цвітки. Хто ж вінки — журавська робила, а тоді ж в Звіногородці лойові ж такі. Вінок, тоді коротенькі — отако все голова уквічана, на косу, уся. Одна коса у молодії, і ленту ж червону заплітали. А лентів — Боже мій! — начіпляло» [4, с. 272]¹.

Натомість весільні головні убори, що побутували на Лівобережжі на території ко-

лишньої Полтавської губернії, значно відрізнялися за своєю структурою. Особливий інтерес у контексті порівняльної характеристики викликає складний головний убір нареченої із с. Жовнине Чернобаївського району Черкаської області.

За допомогою музейних артефактів та зібраного експедиційного матеріалу було відтворено процес одягання повного комплексу головного убору.

Спочатку молодій вив'язували голову шовковою хусткою, потім одягали плісову стрічку, основою якої був цупкий картон, а внутрішній бік обшивали червоним ситцем. Такі стрічки вирізнялися багатим декором і майстерністю оздоблення. Стрічку вишивали гладдю основними кольорами, прикрашали різноманітними відтінками гарусу в поєднанні з лелітками та бісером. В орнаменті переважали рослинні мотиви, вони втілювалися у вигляді стилізованих багатопелюсткових квітів різних розмірів, пуп'янків, листочків, кривульок, ягідок тощо. По периметру стрічку прострочували кольоровими нитками. Завширшки вона була близько 12 см, а завдовжки — 62 см.

Наступним етапом було одягання вінка, який у с. Жовнине називали «квітки». «Квітки» мали форму півкола, їх виготовляли з гарусових круглих кульок переважно червоного із вкрапленням рожевого, зеленого, фіолетового, чорного кольорів та сухозлітки (металевої нитки), що імітували живі квіти. Крім гарусу, обов'язково використовували воскові кульки, спіралеподібні дротики, покриті білим папером, скляні намистини, вовняні нитки, деревну стружку, а також пір'я павича. Ці кульки кріпили до металевої дуги в декілька рядів за допомогою металевих дротиків. Висота становила близько 10–11 см².

Подібні вінки побутували також в інших селах, які розміщувалися вздовж Дніпра, колишнього Золотоніського повіту, однак ареал їх поширення на сьогодні встановити неможливо. Це пов'язано з тим, що вони досить рано вийшли з ужитку, а також із переселенням, яке відбулося в 1950-х роках унаслідок будівництва Кременчуцької ГЕС та завдало

непоправного удару по традиційній культурі українців наддніпрянських сіл.

Ще до середини ХХ ст. на території Черкащини діяла заборона заміжній жінці ходити без головного убору. Як фіксують етнологи в інших регіонах, жінки не мали права заплітати косу, а могли лише скручувати волосся.

Найархаїчніші головні убори заміжньої жінки краю — очіпок і намітка. Вони були поширені на більшій частині території України.

Очіпок — головний жіночий убір, який одягали на зібране волосся, а поверх запинали намітку, пізніше — хустку. Його виготовляли з полотна, перкалю, ситцю, сатину, парчі. У межах Черкаського району побутували тверді високі очіпки. Ця форма є характерною для переважної більшості районів Правобережжя Середньої Наддніпрянщини.

«Зборник» — круглий м'який головний убір заміжньої жінки з потиличним стягуванням. Це пізніший різновид очіпка, який набув поширення наприкінці ХІХ ст. на теренах Середньої Наддніпрянщини. За свідченнями жінок старшого покоління, у літню пору ходили в «зборниках», а взимку поверх «зборника» запинали хустку. Виготовляли його з полотна, перкалю, ситцю, сатину, байки та інших тканин. «Зборники» вийшли з ужитку в першій половині ХХ ст.

Намітка — давній жіночий рушничоподібний головний убір, виготовлений з тонкого конопляного чи лляного полотна, що міг бути п'ять метрів завдовжки, відомий ще із часів Київської Русі на більшості території України. Хв. Вовк зауважував, що в Київському та Канівському повітах Київської губернії, особливо понад Дніпром, намітку виготовляли із сирового шовку [1, с. 134].

Цінні відомості про перше одягання на весіллі в неділю очіпка й намітки поблизу містечка Лисянка, що на Черкащині, подає А. Кримський. Ці свідчення датуються 1878 роком. «Як розплете брат косу, тоді сестри молоді, що сидять з обох боків коло неї, цибають ногами на лаву і надівають на молоду очіпок; а молода вдає, ніби вона з усеї сили його одкидає. Доки це виробляється, співають:

Весілля в с. Яснозір'я Черкаського р-ну Черкаської обл.

Весілля в с. Яснозір'я Черкаського р-ну Черкаської обл.
Молода і дружка в традиційних головних уборах

Покривалочка плаче, —
Покриватися хоче.
Хоче вона кибалочку
На свою головочку.

Далі беруть за краї, що так її звать, “намітку”, і махають наміткою понад головою молоді, співаючи:

Я тебе, сестрице, скриваю,
Щастям-здоровлям наділяю...

Заспівавши тієї самої пісні тричі, зав'язують молодій голову наміткою» [З, с. 152—153].

Наприкінці ХІХ ст. очіпок і намітка виїшли із широкого вжитку, тому маємо про них лише фрагментарні відомості. Їм на зміну прийшли «зборник» і хустка мануфактурного виробництва. На досліджуваних теренах побували хустки різні за розмірами (великі, середні, малі) та матеріалами (вовняні, ситцеві тощо). «Хустки — зимою здорові, товсті, вальяні, а літом — маленькі тоненькі, що тіки кінчики зав'язує під бородою. Тільки ці малень-

кі — то багато дорожші од виликких; бо вилика хустка стоїть рублів два іс половиною, а маленька стоїть рублів чотирі і п'ять» [З, с. 46].

На основі опрацьованого матеріалу експедицій, музейних збірок, власної колекції вдалося дослідити побутування в різних районах Черкащини зачісок і головних уборів, які є характерними також для всього етнографічного регіону Середня Наддніпрянина і для суміжних земель. Водночас виявлено й задокументовано локальні типи вінка нареченої (фотографії та аудіоматеріал), його окремих складових, вірування, пов'язані з головними уборами та зачісками, які не зафіксовані в інших місцевостях або мають значні відмінності. Уперше виявлено й досліджено тип вінка, що побутував у с. Яснозір'я, він складний за своєю конструкцією та не був поширений у навколишніх селах. Тому залучення нового польового матеріалу є надзвичайно важливим для вивчення складного питання відтворення давніх головних уборів та зачісок, а також їх трансформації.

¹ Такий вінок зберігається у фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі — НІЕЗ «Переяслав») (Т-9069).

² Такі «квітки» (Т-1623), як і решта складових частин жовнинського вінка, зберігаються в НІЕЗ «Переяслав» та датуються кінцем ХІХ ст. Вони належали жительці села К. І. Гордієнко.

1. *Вовк Х. К.* Студії з української етнографії та антропології. — Київ : Мистецтво, 1995. — 336 с. : іл.

2. *Корнієнко Г.* Традиційний одяг Черкащини : каталог виставки. — Черкаси : Родовід, 1993. — 32 с.

3. *Кримський А. Ю.* Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: Відтворення з авторського макету 1930 р. / авт. передмови А. Ю. Чабан. — Черкаси : Вертикаль, 2009. — ХVІ+438+10 с. : іл.

4. Наукові записки Міжнародної асоціації українців / [голов. ред. Г. Скрипник] ; МАУ,

НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. — Київ, 2013. — Вип. 5. — 464 с.

5. *Стельмащук Г. Г.* Традиційні головні убори українців. — Київ, 1993. — 240 с.

6. *Чугай Р. В.* Народне декоративне мистецтво Яворівщини / Р. В. Чугай. — Київ : Наукова думка, 1979. — 142 с.

7. *Ястребов В.* Обрядовое пострижение детей // Киевская старина. — 1895. — Т. 51. — С. 1—2.

Список інформантів

ВКС — В'юнов Катерина Степанівна, 1926 р. н. Записав В. Щибря 27 березня 2011 р. у с. Яснозір'я Черкаського р-ну Черкаської обл.

МВВ — Митяй Василина Варівонівна, 1936 р. н. Записав В. Щибря 20 липня 2012 р. у с. Щербашинці Богуславського р-ну Київської обл. (раніше — с. Щербашенці Звенигородського повіту Київської губернії).

ПНІ — Пушенко Ніна Іванівна, 1934 р. н. Записав В. Щибря в с. Яснозір'я Черкаського р-ну Черкаської обл.

РМК — Рябокінь Марія Кузьмівна, 1944 р. н. Записав В. Щибря в с. Байбузи Черкаського р-ну Черкаської обл.